

УДК 34.165.12:172

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

CORRELATION OF SENSE OF JUSTICE AND LEGAL MENTALITY

Коваленко Н.Ю.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, економічної теорії та права

Чернівецького торговельно-економічного інституту

Київського національного торговельно-економічного університету

Статтю присвячено аналізу питань правосвідомості, правового менталітету як правових категорій, їх особливостей і специфіки. Акцентовано увагу на взаємозв'язку та співвідношенні правосвідомості й правового менталітету. Визначено вплив правового менталітету на розвиток сучасної державності.

Ключові слова: свідомість, правосвідомість, менталітет, правовий менталітет, правова психологія, правова ідеологія.

Статья посвящена анализу вопросов правосознания, правового менталитета как правовых категорий, их особенностей и специфики. Акцентируется внимание на взаимосвязи и соотношении правосознания и правового менталитета. Определено влияние правового менталитета на развитие современной государственности.

Ключевые слова: сознание, правосознание, менталитет, правовой менталитет, правовая психология, правовая идеология.

This article examines the issues of sense of justice and legal mentality as a legal categories, its characteristics and peculiarities. Attention is given to questions of the relationship and correlation of sense of justice and legal mentality. Determined the interaction of legal mentality on the development of modern statehood.

Key words: consciousness, sense of justice, mentality, legal mentality, legal psychology, legal ideology, legal convictions, legal setting.

Постановка проблеми. Усвідомлення процесів сучасного життя суспільства та перспективи його розвитку припускають підвищення соціальної значущості правової свідомості, покликані творчо формувати й зміцнювати правові засади вітчизняної державності.

Правосвідомість, володіючи власним культурним статусом у соціумі, є реальним фактором змін правової дійсності. Не можна недооцінювати її позитивний або негативний вплив на правову сферу суспільства, її фундаментальне значення в правовій системі держави. Правосвідомість виступає позитивним фактором у разі її духовно-культурної й ментальної розвиненості.

Поняття «правовий менталітет» як самостійний предмет дослідження в науці став розглядатися порівняно нещодавно.

Актуальними, складними й перспективними є питання необхідності теоретичного та методологічного аналізу проблем правового менталітету в сучасному суспільстві. Усебічний розгляд прояву правового менталітету дозволяє осмислити тенденції розвитку юридичної теорії та практики. Усе це визначає необхідність розробки теорії правового менталітету, яка нині лише починає формуватися.

Саме правовий менталітет є ключем до розуміння правової культури, правосвідомості й правової поведінки, саме в ньому розкривається специфіка традиційного ставлення до права.

Стан дослідження. У науковій літературі неодноразово розглядалася проблема правосвідомості та її аналізу, у результаті чого було створено теорію правосвідомості.

Однак і надалі вивченню феномена правосвідомості приділяється значна увага. Зокрема, у контексті осмислення різних напрямів праворозуміння й дослідження основних аспектів удосконалення правової системи су-

спільства проблеми правосвідомості знайшли відображення в працях С.С. Алексєєва, І.І. Басецького, Т.І. Довнар, Д.А. Керімова, В.М. Кудрявцева, В.А. Кучинського, В.В. Лазарєва, А.В. Малько, М.І. Матузова, В.С. Нерсесянца, В.М. Синюкової та інших учених.

Розуміння необхідності вивчення ментальної сфери людства, що значною мірою впливає на суспільне життя, у тому числі й право, політику, економіку, розвиток духовності, культури, привернуло увагу представників різних гуманітарних наук. Водночас слід зауважити, що комплексний аналіз проблеми правового менталітету в роботах як українських, так і зарубіжних учених поки що не проводився. Питання співвідношення понять правосвідомості, правової культури, правового менталітету також є недостатньо досліджуваними.

Значний внесок у розробку правового менталітету та його різних аспектів зробили такі науковці, як П.П. Баранов, Р.С. Байніязов, Л.М. Бойко, М.М. Вопленко, А.І. Коваленко, І.А. Кригіна, Р.А. Лубський, Д.В. Меньяло, А.Ю. Мордовцев, С.П. Овчинникова, В.П. Сальников, Т.В. Шатковська та інші.

Метою статті є висвітлення специфіки співвідношення та взаємозв'язку категорій правосвідомості й правового менталітету в умовах розвитку сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Вищим рівнем духовної активності людини як соціальної істоти є її свідомість.

Філософія розглядає свідомість як «специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної з пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання» [1, с. 567].

За соціологічного підходу свідомість розглядається насамперед як відображення в духовному житті людей інтересів та уявлень різних соціальних груп, класів, націй, суспільства в цілому.

У «Психологічному словнику» зазначено: «Свідомість – притаманний людині спосіб ставлення до об'єктивної дійсності, опосередкований всезагальними формами суспільно-історичної діяльності людей. Свідомість – це ставлення до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей. Свідомість – це вища форма психіки» [2, с. 347].

«Великий енциклопедичний словник» тлумачить свідомість як «здатність ідеального відтворення дійсності в мисленні». У вузькому розумінні свідомість – вища форма психічного відображення, притаманна суспільно розвиненій людині, ідеальна сторона цілеспрямовуючої трудової діяльності. Сформувався свідомість на підставі та в процесі суспільної практики [3, с. 378].

Як зазначає В.О. Котюк, щоб розглянути поняття свідомості, необхідно відмежувати його від інших аналогічних явищ і категорій. І таким явищем, або феноменом, є «несвідоме» [4, с. 76].

Несвідоме – сукупність психічних процесів, актів і станів, обумовлених явищами дійсності, під впливом яких особа не відповідає за свої дії. Несвідоме відрізняється від свідомості тим, що відображувана ним реальність зливається з переживаннями суб'єкта, його ставленням до навколишнього світу, а тому в несвідомому не можливі довільний контроль здійснюваних суб'єктом дій та оцінка їх результатів [5, с. 31]. Наприклад, у кримінальному праві з несвідомістю пов'язане поняття неосудності.

Елементом єдиної системи суспільної свідомості є правосвідомість, яка визначається як система відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце й роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

Правосвідомість є особливим структурним утворенням. По-перше, вона підпорядковується певним, загальним для всіх елементів суспільної свідомості закономірностям формування й функціонування, деяким загальним закономірностям внутрішньої структури. По-друге, вона має свою специфіку, що дозволяє розглядати її як відносно самостійне утворення, яке посідає в суспільній структурі особливе місце та виконує лише їй притаманні функції.

І.П. Голосніченко вважає: «Правосвідомість відіграє дуже важливу роль у механізмі правового впливу. Вона займає проміжне становище серед елементів правового впливу, оскільки формується в людей під впливом різних чинників, у тому числі правових. З іншого боку, правосвідомість за всієї її різноманітності й недосконалості виступає як засіб регулювання суспільних відносин. Правосвідомість характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражає суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про свої права й обов'язки, про справедливість і несправедливість норм права, про сутність і принципи правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою існуючого правового режиму» [6, с. 24].

Слід наголосити, що права свідомість є джерелом позитивного права, вона сприяє вдосконаленню законодавства. За допомогою правосвідомості проводиться експертиза прийнятих нормативно-правових актів, робиться висновок про їх законність, виробляються наукові рекомендації щодо їх удосконалення.

Головними елементами правосвідомості вважаються знання права, ставлення до права та практика його застосування, установки й орієнтації в правовій поведінці.

Правосвідомість тісно пов'язується й переплітається з іншими формами суспільної свідомості: політичною, релігійною, економічною, моральною тощо. Проте від них вона відрізняється своїм предметом, який становлять правові явища: право та законодавство, правовідносини, законність і правопорядок, суб'єктивні права й обов'язки учасників правовідносин, соціально-правова практика тощо.

Правосвідомість постає складним утворенням, яке традиційно включає два елементи: правову психологію та правову ідеологію.

Правова психологія – це сукупність правових переживань (почуттів, настроїв, емоцій), установок, звичок, що виникають під безпосереднім впливом правової життєдіяльності суспільства [7, с. 38].

Правова ідеологія є систематизованими уявленнями про правову дійсність, в основі яких лежать певні ціннісні установки. Ідеологія характеризується цілеспрямованим, як правило, науковим або філософським, розумінням права як цілісного соціального інституту, як самостійного елемента суспільства. На думку П.А. Копніна, ідея виступає своєрідним гносеологічним (пізнавальним) ідеалом, якщо вона правильно відображає правові явища та є результатом досягнення правової науки [8, с. 53].

Правова психологія та правова ідеологія спільно утворюють зовнішню форму правосвідомості, відображаючи здебільшого не сутність, а зміст правосвідомості, знання якого є необхідними і в правотворчій, і в правореалізаційній діяльності. Вони безпосередньо впливають на ефективність дії права в суспільстві.

У всіх елементах структури правосвідомості відображається правовий менталітет як складне явище.

Передумовою введення категорії «менталітет» (від лат. mens або mentis – душа, дух (у більш вузькому сенсі – розум) та лат. alis – інші) стало усвідомлення вченими XIX – XX ст. необхідності вивчення ментальної сфери людства, яка значною мірою впливає на суспільне життя, у тому числі й право, політику, економіку, на розвиток духовності та культури.

Менталітет – це особливий культурно-історичний компонент суспільної свідомості, що відображає соціально-психологічну специфіку й духовний стан соціально-історичного суб'єкта (особистість, соціальну групу, етнос тощо).

Різновидом загального менталітету є правовий менталітет, який, будучи сферою повсякденного досвіду, формує та визначає розвиток правової дійсності. При цьому правовий менталітет серед інших правових явищ сфери духовного світу суспільства є глибинним відображенням існуючих правових реальностей.

Правовий менталітет органічно відображає правову сферу духовного світу будь-якого суспільства, яка включає в себе також правосвідомість, правове мислення, правові цінності й правові традиції, ціннісні орієнтації та, зрештою, активну правову поведінку.

Єдиний підхід до визначення правового менталітету нині відсутній. Зокрема, Д.В. Меньяло визначає його як історично сформовані специфічні, найбільш типові та стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності [9, с. 6].

Ю.М. Оборотов визначає правовий менталітет як глибинний рівень правосвідомості народу та окремої особистості, що включає свідоме й неусвідомлене сприйняття права [10, с. 98].

Правовий менталітет звернений як до минулого, так і до сьогодення й майбутнього. Правовий менталітет включає в себе як позитивні, так і негативні прояви.

Правовий менталітет відрізняється від інших правових явищ такими характерними ознаками: бінарністю, історично складеною культурологічною своєрідністю, консервативним, стійким і статичним характером, типовістю уявлень, оцінюванням, реагуванням, колективним характером, його політико-правовою природою [9, с. 11].

Структурні елементи правового менталітету (правові уявлення, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації, правові аттitudи й установки) розташовуються на двох рівнях: усвідомленому (свідомому) та неусвідомленому (несвідомому). У людини залежно від конкретно виникаю-

чої ситуації в політико-правовій сфері актуалізується або усвідомлений рівень із його структурними компонентами, або неусвідомлений.

Правовий менталітет є єдністю духовної й практичної сторін, що гармонійно поєднують об'єктивну сторону суспільних відносин, діяльності соціальних інститутів із внутрішнім духовним світом носіїв правового менталітету. Такий рівень реконструкції менталітету дозволяє уявити його як цілісний теоретико-змістовний образ.

Р.С. Байніязов переконує: «Категорію «правовий менталітет» варто визнати як одну з фундаментальних у загальній теорії правосвідомості. Насамперед це пов'язано з тим, що без вказаної наукової категорії практично неможливим є дослідження глибинних структур юридичної психології, ідейних засад правосвідомості індивіда, соціальної групи, суспільства, тому що «уловлювання» складнорефлексуючих правових ейдосів вимагає не лише правораціонального пояснення, а й інтуїтивного проникнення у вихідні елементи правової сфери соціуму. Існування менталітету припускає наявність нераціональних механізмів життєвого розуміння права. Крім того, розуміння законодавцем, правозастосувачем сутності правового менталітету народу, нації зробить їх юридично значимі дії більш обґрунтованими й підтримуваними народним правовим духом. Інакше кажучи, цілеспрямоване пізнання юридичної ментальності суспільства законодавцем і правозастосувачем зробить юридичні акти держави більш зрозумілими для громадян» [11, с. 31–32].

Співвідношення правосвідомості та правового менталітету відрізняється діалектичною складністю, духовно неоднозначною й часом важко визначеною.

У загальному вигляді можна сказати, що правосвідомість за обсягом є значно ширшою, ніж правовий менталітет; водночас правовий менталітет не може розглядатися як складова частина правосвідомості, оскільки посідає своє, особливе місце в структурі суспільної свідомості.

Правовий менталітет формується в межах соціального суб'єкта, а правосвідомість – у межах суспільного, колективного, індивідуального суб'єкта.

Основними характеристиками, притаманними більшості наукових дефініцій, є такі: 1) правовий менталітет – елемент суспільної правової психології (масової суспільної правосвідомості) соціуму на різних історичних горизонтах; 2) правовий менталітет концентрує в собі найбільш яскраві соціально-психологічні образи правового життя народу; 3) правовий менталітет є стійким і недостатньо схильним до змін стрижнем, що пронизує всю правову історію етносу (регіонального соціуму); 4) правовий менталітет є необхідною, об'єктивно існуючою духовною реальністю, що здійснює істотний консервативний

вплив на державну правову ідеологію та правову психологію етносу, соціуму [12, с. 35].

Отже, правовий менталітет у цілому є явищем консервативним, зі своїм специфічним набором стереотипів, установок, ідей, моделей поведінки. Водночас він може також реагувати на соціальні зміни. Тобто правова свідомість може не лише догматизуватись, а й швидко змінюватись під впливом об'єктивних умов.

Правосвідомість виконує роль загального координатора, який спрямовує активність етносу в потрібному з позиції державної влади напрямі. А правовий менталітет виконує функцію збереження придбаних у минулому цінностей у їх самотності. Причому правовий менталітет використовує інтелектуальні ресурси правосвідомості.

Усе це дозволяє правосвідомості й правовому менталітету створювати гармонійно цілісну єдність, яка надає можливість найбільш оптимально використовувати наявні в правовій культурі юридичні засоби для нормативно-ціннісного регулювання суспільних відносин.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що правосвідомість – це духовно-ментальна й світоглядно-ідеологічна основа правової дійсності. Правосвідомість у правовій реальності є важливим феноменом духу, думки, почуття.

Як елемент суспільної свідомості правосвідомість є системою ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, колишнього й бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. На відміну від інших форм суспільної свідомості правова свідомість володіє специфічною ознакою – має нормативний характер, що визначає поведінку людей.

Велике значення у функціонуванні правової системи суспільства має правовий менталітет як сукупність історично сформованих досить стійких психічних, соціальних, культурних і морально-духовних особливостей мислення й поведінки, притаманних певній соціальній групі.

На сучасному етапі правовий менталітет і його складові елементи (правові уявлення, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації й правові установки) формуються за допомогою повсякденної політико-правової дійсності. Правовий менталітет характеризується бінарністю, яка проявляється в співвідношенні усвідомлених і неусвідомлених елементів.

Варто підкреслити, що без правового менталітету духовно-культурологічна теорія правосвідомості не може обійтись.

Хоча правосвідомість і правовий менталітет є досить автономними явищами, вони значною мірою набувають водночас колосального взаємного впливу. Правосвідомість є засобом внутрішнього життя й функціонування правового менталітету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філософський словник соціальних термінів / [В.П. Андрущенко, Т.В. Андрущенко, В.Г. Антонечко та ін.]; за заг. ред. В.П. Андрущенка. – К. : Х. : Корвін, 2002. – 669 с.
2. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
3. Большой энциклопедический словарь : в 2 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1991–. – Т. 2. – 1991. – 768 с.
4. Котюк В.О. Теорія права : [курс лекцій] / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
5. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
6. Голосніченко І.П. Правосвідомість і правова культура в розбудові Української держави / І.П. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
7. Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк) / В.А. Чефранов. – К. : Вища школа, 1976. – 210 с.
8. Копнин П.В. Идея как форма мышления / П.В. Копнин. – К. : Изд-во КГУ, 1963. – 108 с.
9. Меняйло Д.В. Правовой менталитет : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Д.В. Меняйло. – Волгоград, 2003. – 23 с.
10. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) / Ю.Н. Оборотов. – О. : Юридическая литература, 2002. – 280 с.
11. Байніязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет / Р.С. Байніязов // Известия вузов. Серия «Правоведение». – СПб., 2000. – № 2. – С. 31–40.
12. Правовая культура : [метод. пособие] / сост. А.Н. Халтурин. – Архангельск : Северный (Арктический) федеральный университет, 2010. – 49 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://booklover.biz/book/230-pravovaya-kultura-metodicheskoe-posobie-xalturin-an/14-tema-10-pravovoj-mentalitet-fenomen-pravosoznaniya.html>.